

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
The Analysis of the Celebrities Carpet Safeguarded in the Niavaran
Palace; Emphasizing on The Position of Prophet Muhammad (pbuh) and
Prophet Jesus (pbuh) Based on Janet Wolff's Opinions
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

تحلیل قالیچه مشاهیر محفوظ در کاخ نیاوران با تأکید بر جایگاه حضرت محمد(ص) و حضرت عیسی(ع) بر اساس آراء جانث ولف

ساحل عرفان منش^{۱*}، حامد امانی^۲، زهرا امانی^۳

۱. استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲. مربی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه کردستان، ایران.

۳. دانشجوی دکتری هنر اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

تاریخ انتشار : ۱۴۰۱/۰۷/۰۹

تاریخ پذیرش : ۱۴۰۱/۰۶/۰۳

تاریخ دریافت : ۱۴۰۰/۰۸/۲۰

چکیده

بازتولید وسیع قالی‌هایی به نام مشاهیر با تصاویری از کاشفان، پیامبران و شاهان در دوره قاجار به عنوان بخش مهمی از تاریخ هنر ایران حائز اهمیت است. در هر بازتولیدی از این قالی‌ها، نسبت به نمونه اولیه، تغییراتی در پیکره‌های ردیف نخست رخ داده است. بر اساس قالیچه محفوظ در کاخ نیاوران به عنوان نمونه مورد مطالعه تغییرات، علاوه بر اضافه شدن پادشاهان ایرانی در اطراف زمینه اصلی، شامل اضافه شدن تصویر حضرت عیسی(ع) و حذف تصویر حضرت محمد(ص) در ردیف نخست است. لذا این پژوهش به دنبال پاسخ به چرایی این امر و چرایی جانشینی تصویر حضرت عیسی(ع) به جای پیامبر در قالیچه مشاهیر مذکور است. بنابراین با توجه به هدف پژوهش که تبیین این جانشینی است به روش توصیفی تحلیلی و با تأکید بر آراء جانث ولف اطلاعات پژوهش تحلیل می‌شود. در جمع‌آوری اطلاعات به روش میدانی و اسنادی، یافته‌های پژوهش نشان داد که قالی مشاهیر کاخ نیاوران، در درون گفتمان‌های باستان‌گرایی، هویت ایرانی و جریان‌های روشنفکرانه عصر قاجار، علی‌رغم وجود و امتداد پیکره‌های اسلامی، با حذف تصویر پیامبر و جانشینی تصویر مسیح، به شکل ضمنی اندیشه برتری مسیحیت را تقویت کرده است. این خود می‌تواند بیانگر آن باشد که نفوذ نهادهای متولی تولید هنر در هر عصری فرم بصری را بر محور ایدئولوژی مورد نظر دستخوش تغییر و مداخله می‌کند و بر لایه‌های پنهان معنایی و عمیق‌تر تأکید می‌کند.

واژگان کلیدی: قاجار، جانث ولف، قالی مشاهیر، حضرت محمد(ص)، عیسی(ع).

مقدمه و بیان مسئله

اروپایی قرار گرفت. این تأثیر از غرب را می‌توان در رواج قالی‌هایی معروف به قالی‌های تصویری مشاهده کرد که عنصر اصلی در این قالیچه‌ها پیکره انسان می‌شود. در میان این قالی‌ها، قالی‌هایی با نام مشاهیر در مقیاس وسیع در اواخر این دوره بازتولید شد که از ویژگی شاخص آن قرار گرفتن پیکره‌های انبیاء، کاشفان، شاهان و رهبران در زیر سنتوری معبد است که نخستین پیکره به حضرت موسی(ع) و آخرین پیکره به ناپلئون تعلق دارد. در قالیچه نخست یا پیش‌متن دیگر قالیچه‌ها، در ردیف نخست زیر سنتوری حضرت محمد(ص)، حضرت موسی(ع) و حضرت سلیمان بافته شده‌اند و تصویر حضرت عیسی(ع) غایب است. با این وجود در قالیچه بازتولیدشده از آن که در کاخ نیاوران محفوظ است تصویر پیامبر

تصاویر به مثابه شکل روبنایی اثر هنری می‌توانند بازتاب اندیشه و تفکری باشند که در ادوار تاریخ شکل گرفته و کنکاش تصاویر و تحلیل تولیدات اجتماعی هنر قادر است اندیشه رایج و ایدئولوژی ضمنی غالب در آثار یک دوره را بر مخاطب آشکار سازد. از آنجا که در دوره قاجار قدرت حاکم، از آن پادشاه بود بنابراین تولیدات کارگاه‌های بزرگ و نفیس قالی بیشتر بیانگر ایدئولوژی حاکم به عنوان دال مرکزی و هژمونی سیاسی است. در این دوره با تأسیس شرکت‌های متعدد خارجی و تولید و صادرات فرش توسط آنها، این هنر بیش از گذشته تحت تأثیر اندیشه‌های کشورهای

روش پژوهش

در این پژوهش اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی به شیوه توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است و نمونه موردی قالی مشاهیر موجود در کاخ نیاوران است که به صورت هدفمند انتخاب شده است. برای یافتن ایدئولوژی، متن به مثابه تولید اجتماعی در نظر گرفته می‌شود و بر اساس دیدگاه جانت ولف ابتدا اثر توصیف می‌شود. سپس به زمینه‌های خلق اثر برای دریافت ایدئولوژی اثر پرداخته و در نهایت از همنشینی وجه زیباشناسانه اثر و بر اساس اندیشه رایج در خلق اثر ایدئولوژی مکنون در اثر کشف می‌شود.

مبانی نظری

از آنجا که جانت ولف اذعان دارد هنر آشکارا یک تولید ایدئولوژیک بوده که به مثابه شکل ایدئولوژیک و فرایند زیبایی‌شناختی مطالعه می‌شود، با توجه به آنکه که تولیدات موجود بیشتر زیر نظر قدرت حاکمه بوده و نوعی حکومت استبدادی و ایدئولوژیک‌زده در ایران حکمفرما بوده به نظر می‌رسد با رویکرد تولید اجتماعی هنر می‌توان به مطالعه قالی به مثابه تولید اجتماعی پرداخت. همچنین با توجه به آنکه جانت ولف، هنرمند و خلق اثرش را فرایندی می‌داند که تابع شرایط متفاوت اجتماعی و اقتصادی است و تناسب یا عدم تناسب شرایط اجتماعی می‌تواند در آن اختلال ایجاد یا حتی آن را بی‌نتیجه کند، در این بحث به زمینه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی اشاره می‌شود که نقش مهمی در شکل‌گیری اثر دارد. بنابراین به لحاظ آنکه اطلاعات پژوهش مذکور بر اساس رویکرد تولید اجتماعی جانت ولف تحلیل شده و در این تحلیل و نظریه ارائه شده باستان‌گرایی جایگاه ویژه‌ای دارد، برای رسیدن به نظریه مناسب برای تحلیل پیکره مورد نظر ابتدا تولید اجتماعی هنر و سپس باستان‌گرایی شرح داده می‌شود.

تولید اجتماعی هنر از دیدگاه جانت ولف

جامعه‌شناسی هنر از دیدگاه ولف، مطالعه اعمال و رویکرد نهادهای تولید هنری است. وی هنر را آشکارا یک فراورده و تولید ایدئولوژیک می‌شناسد (رامین، ۱۳۸۷، ۲۶۷) که واکنش هر حوزه و نهاد فرهنگی در برابر دگرگونی‌های جامعه متفاوت است و نفوذ سیاست در برخی هنرها بیش از دیگر هنرها است (ولف، ۱۳۶۷، ۹۲). وی علاوه بر آنکه به تأثیر نهادهای مختلف در جامعه اعم از سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بر اثر هنری می‌پردازد، به قراردادهای زیباشناختی نیز در اثر هنری توجه می‌کند (همان، ۱۷۴-۱۷۵). از دیدگاه او، اندیشه‌ها، تفکرات و ارزش‌های هنرمند خود برآمده از اجتماع هستند ولیکن قراردادهای فرهنگی، سبک، گونه زیبایی‌شناختی و زبان در

اکرم حذف و تصویر عیسی (ع)، جانشین تصویر وی می‌شود. همچنین در حاشیه این قالی نیز شماره ۱۸ که اختصاص به حضرت محمد (ص) داشته به عیسی (ع) داده می‌شود. با توجه به آنکه این جانشینی در میان پیامبران رخ داده است، می‌توان گفت در این تغییر ایدئولوژی نهفته است که می‌تواند مرتبط با مذهب، سیاست و نهادهای تولیدکننده باشد. بنابراین با توجه به نظریه تولید اجتماعی هنر جانت ولف^۱ و اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی با شیوه توصیفی-تحلیلی قالی مشاهیر، مورد تحلیل قرار گرفته است تا علاوه بر بیان زیبایی‌شناسی و ترکیب‌بندی در قالیچه به ایدئولوژی پنهان در آن نیز پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

لاکسیوا^۲ در مقاله «تصاویر در فرش ایرانی: از شکل‌های تزئینی تا پرتره»^۳ (Lassikova, 2006) به دو قالیچه بازتولیدشده از قالیچه موزه فرش که اکنون در موزه مسکو موجود است پرداخته و در پژوهش، این پیش‌فرض در نظر گرفته شده که قالیچه موزه فرش، کپی محض از کارت‌پستال‌های فرانسوی است و به اهمیت باستان‌گرایی و کمرنگ‌شدن اسلام در آن دوره اشاره دارد. در مقاله «بررسی بیش‌متنیت در فرش‌های تصویری دوره قاجار با موضوع مشاهیر» (عرفان منش و بزی، ۱۳۹۵)، به نقش هویت و حضور شاهان ایران باستان در قالیچه‌های بازتولیدشده از قالیچه موزه فرش تهران پرداخته شده است. در مقاله «تکثیر مکانیکی اثر هنری در عصر قاجار و تأثیر آن بر فرش ایران» (کشاورز افشار، ۱۳۹۴) عنوان می‌شود که قالیچه‌های تصویری دوره قاجار به جای پرداختن به نقوش رایج، در پی بروز و ظهور مظاهر تمدن غرب و در پی جذب و شیفتگی به فضای فرهنگی و ایدئولوژیک غرب و امکان تکثیر انبوه، تغییرات شگرفی در فرم هنری را تجربه می‌کنند. در مقاله «گفتمان باستان‌گرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار»، (ایمانی، طاووسی، چیت‌سازان و شیخ مهدی، ۱۳۹۴)، اشاره می‌شود که غالباً در قالی‌های تصویری عصر قاجار، تصویر شاهان و قصه‌های اسطوره‌ای و روایات مذهبی و گاهی هم تصویر زنان اروپایی، جانشین فرش‌هایی با نقشه‌های پیشین شکارگاه شده‌اند. علاوه بر آن در سمینارهای مرکز ملی فرش، پژوهش‌هایی درباره قالیچه مشاهیر که در آن پادشاهان ایران باستان در کنار بزرگان عالم بافته شده‌اند، صورت گرفته است. اما در هیچ‌یک از تحقیقات انجام‌شده به نقش پیامبران در این قالی‌ها و همنشینی آنها کنار یکدیگر نپرداخته‌اند و پژوهشی که به علت جانشینی حضرت عیسی (ع) به جای حضرت محمد (ص) پرداخته باشد، تا کنون انجام نشده است. بنابراین از آنجا که قالی مشاهیر به تعداد زیادی بازتولید شده است، برای شناخت هنر دوران قاجار، خوانش این قالیچه ضروری به نظر می‌رسد.

شمار می‌رود (کدی، ۱۳۸۱، ۳۹). طرفداری (۱۳۹۷، ۵۵) ورود ناسیونالیسم به مثابه یک ایدئولوژی مدرن در سده نوزده میلادی را شکل تازه‌ای از تاریخ‌نگاری و بازنمود گذشته می‌داند. ظهور و رشد این اندیشه که شکل‌گیری آن به رنسانس اروپا بر می‌گردد، جزو اثرگذارترین ایدئولوژی‌های سیاسی اروپا قلمداد می‌شود که به مرور از طریق کشورهای همسایه عربی و عثمانی و در سطوح فرهنگی و سیاسی به ایران، راه باز می‌کند. رسوخ این رویه استعماری در قالب ملی‌گرایی و با هدف ایجاد شکاف در میان مسلمانان و به شکل خصمانه و گاهی تحقیرآمیز، اتفاق می‌افتد. همچنین باستان‌گرایی از مؤلفه‌های تازه‌ای برای نوسازی ایران بود، تا با تجدید احیاء عقاید کهن و باستانی نظم جدیدی را در تفکر سیاسی، فرهنگی، اجتماعی بازتولید کند. به‌علاوه در تلاش بود تا زیرساخت‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تازه‌ای را بر پایه سنت‌های کهن بنیان‌گذارد (اکبری، ۱۳۷۵، ۱۸۸). افزون بر آن کنارزدن فرهنگ و مذهب اسلام، کم‌رنگ کردن آن و به‌علاوه در کنار این حذف‌ها، جانشینی و جایگزینی یک فرهنگ جدید را می‌توان از جمله مهمترین اهداف باستان‌گرایی دانست (بیگدلو، ۱۳۸۰، ۲۰). نقطه آغاز این اندیشه را باید در نخستین برخوردهای جامعه سنتی ایرانی با تمدن توسعه‌طلب و صاحب تکنولوژی غربی دانست. آخوندزاده دلایل دیگری نیز برای عقب‌ماندگی ایران ذکر می‌کند، وی از جمله افرادی است که سقوط حکومت ساسانی به دست اعراب را از عوامل مهم عقب‌ماندگی بر می‌شمارد (میرانی، بی‌تا، ۹۴). او در پی کنارزدن دین و مذهب از جامعه و جایگزینی ناسیونالیسم به جای آن است. ناسیونالیسمی که بنیان آن بر فرهنگ ایران باستان گذاشته شده است. همچنین همراه با عقاید آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی نیز یکی از طرفداران این اندیشه بود، پیوسته ایرانیان را به پاک کردن زبان فارسی از لغات عربی فرامی‌خواند (بیگدلو، ۱۳۸۰، ۴۴-۵۴). این خود گویای تأثیر بسیاری است که ارتباط با فرانسه در این دوران داشته است. همچنین تحقیقات انجام‌شده نشان می‌دهد قالی‌های مشاهیر از روی یک کارت‌پستال بافته شده است (Lassikova, 2006, 7)، البته نمونه‌ای از کارت پستال به دست نیامده است.

توصیف پیکره مطالعاتی

پیکره مطالعاتی، در کاخ نیاوران در تهران محفوظ است (تصویر ۱)، حسن‌خان شاهرخی را طراح فرش و علی کرمانی را بافنده فرش مشاهیر می‌دانند (ملول، ۱۳۸۴، ۱۳۶). زمان بافت این قالی دوران پایانی حکومت احمدشاه قاجار است و در اندازه ۵/۳۰ × ۳/۴۰ متر با ۹۲۰۰ گره در دسی متر بافته شده است. در طراحی این فرش پرسپکتیو کاملاً رعایت شده و طراحی اندام‌ها و فیگورها با مهارت تمام صورت گرفته است. در قسمت بالای فرش از ستون‌های دوره هخامنشی استفاده شده است؛

خلق یک اثر هنری دخالت می‌کنند. لذا باید از منطق تولید و رمزگان زیبایی‌شناسی هر اثر آگاه بود تا بتوان درباره آن آگاهی کسب کرد (رامین، ۱۳۸۷، ۲۶۷). بنابراین جامعه‌شناسی هنر به همان صورت که تحلیل فرمالیستی ساختار طرح را می‌کاود باید نظریه‌ای در ارتباط با فرم‌های بصری را بپروراند تا با توجه به آن بتواند ماهیت ایدئولوژیک یک اثر هنری را تحلیل کند (همان، ۲۶۹). با توجه به آنکه ایدئولوژی در اثر هنری با زبان بصری بازنمایی می‌شود، بنابراین برای تحلیل «ایدئولوژی بصری» ترکیب‌بندی و سبک اثر بررسی می‌شود زیرا در این مؤلفه‌ها ایدئولوژی فرآورده می‌شود (همان، ۴۴۹). از آنجا که تولید قالیچه‌های تصویری و در کل قالی‌بافی امری است اشتراکی که در کارگاه‌های بزرگ صورت می‌گیرد، به‌نظر می‌رسد بیش از سایر هنرها تحت تأثیر ایدئولوژی رایج قرار بگیرد، زیرا که قدرت بر موقعیت اقتصادی و به ویژه به روابط با ابزارهای تولید استوار است (ولف، ۱۳۶۷، ۶۶-۶۷). ولف هنرمند یا تولیدکننده هنر را تحت تأثیر ساخت‌های اجتماعی می‌داند و کنش خلاقانه او را در این زمینه تعبیر می‌کند. او معتقد است که هنرمند شدن فرایندی اجتماعی است و عوامل گوناگون اجتماعی بر هنرمند شدن فرد تأثیر می‌گذارند، از جمله مذهبی یا غیرمذهبی بودن، سنتی یا مدرن بودن، سیاسی یا تضاد طبقاتی و ... لذا با توجه به آنکه قرارگیری پیکره انسان روی قالی‌ها بیش از پیش آن را در خدمت اهداف سیاسی قرار می‌دهد، به‌نظر می‌رسد می‌توان با این دیدگاه به ایدئولوژی نهفته در قالی مشاهیر کاخ نیاوران دست یافت.

نقش باستان‌شناسی و باستان‌گرایی در دوره قاجار

با توجه به اهمیت گفتمان باستان‌گرایی در دوره قاجار و تأثیر باستان‌شناسی بر نقوش قالی‌های این دوره، همچنین به لحاظ آنکه گفتمان باستان‌گرایی از جمله گفتمان‌هایی است که مذهب را عامل عقب‌ماندگی ایران می‌داند و می‌تواند از جمله دلایل حذف نام پیامبر از قالیچه مورد نظر باشد، بنابراین با لحاظ آنکه این نظریه مبنای تحلیل قالی است بهتر است پیش از تحلیل قالی به جایگاه باستان‌شناسی و باستان‌گرایی در این دوره پرداخته شود. ورود هیئت‌های باستان‌شناسی فرانسوی به ایران و کاوش‌های باستان‌شناسی، کشف اماکن تاریخی و آثار هنری و ... از جمله وقایع مهم این دوره بود (غفاری، ۱۳۶۸، ۱۰۵). تصاویر بسیاری از این حفاری‌ها و کاوش‌های انجام‌شده توسط فرصت در کتاب چاپ سنگی «المعجم» به تصویر درآمد و باعث آگاهی دیگران شد. در کنار باستان‌شناسی و آشنایی با گذشته ایران، مقوله‌ای تحت عنوان باستان‌گرایی، هویت و گفتمان ایرانی پررنگ شد. قاجاریه نخستین سلسله بزرگی بود که ایران را از نو یک‌پارچه کرد و بر آن فرمان راند. این دوره مقطع اصلی گذار جامعه و فرهنگ ایرانی پیش از مدرن به توسعه نوین به

نسبت سوم D۱ با C نسبت به محور X۳، و D۲ با A۱ نسبت به محور X۴ قرینه است (تصویر ۴، نمونه ۳)؛ (ملول، ۱۳۸۴، ۱۵۴). وجود نظم هندسی در حاشیه طرح، تأکید دارد که تصاویر بیهوده و بدون دلیل و تنها برای تزئین نقش نشده بلکه این نظم بیانگر غایت و هدفی است. حاشیه دیگر، حاشیه‌ای باریک است که دارای ۱۰۹ قاب با طرح شمسه (تصویر ۲، پ)، در این قاب‌ها اسامی پادشاهان در خلاف جهت عقربه‌های ساعت (پادساعتگرد)، از کیومرث آغاز و به احمدشاه ختم می‌شود.

در سطح دیگر، تصاویر شاهان نام‌برده در حاشیه مصور شده است (تصویر ۲، ت). شاهان اسطوره‌ای در میان ستون‌های تخت جمشید قرار گرفته و احمدشاه که آخرین شاه است و قالیچه در زمان وی بافته شده در قاب جداگانه‌ای در پایین تصویر قرار گرفته است، در متن بالای قاب آمده است، تمثال مبارک شاهنشاه جوان بخت اعلی حضرت اقدس سلطان احمد شاه قاجار خلد ملکه. آرم شیر و خورشید و تاجی بر روی آن که نشانه سلطنتی است در این قسمت قرار دارد. فشردگی تصاویر در پایین بیشتر از بالاست، در بالا پیکره‌ها آزادانه‌تر روی تخت، سوار بر اسب و در حال نبرد نشان داده شده‌اند (تصویر ۵). همچنین ترتیب قرارگیری شاهان بر اساس قاعده خاصی نیست، به نوعی نمی‌توان گفت شاهان ایران باستان در بالا و شاهان و حاکمان پس از اسلام در پایین، زیرا تصاویر آزمونیندخت و پوراندخت در ردیف‌های پایینی مشاهده می‌شود. به صورت کلی می‌توان گفت شاهان تاریخی و شاهان قاجار در آخرین ردیف قرار گرفته‌اند و بیشتر تصاویر آنان شامل نیم‌تنه می‌شود (تصویر ۶).

در وسط قالی، قابی بیضی شکل است که دورتادور آن در قاب‌هایی شمسه‌ای شکل، اسامی مشاهیر جهان به همراه شماره‌هایی بافته شده است (تصویر ۲، ث). از بالای بیضی به جهت عقربه‌های ساعت اسامی از شماره ۱ آغاز و به ناپلئون به شماره ۵۴ ختم می‌شود (تصویر ۷)؛ (ملول، ۱۳۸۴، ۱۳۶-۱۳۸).

در درون قاب بیضی شکل، پیکره اسامی نام‌برده با همان شماره‌ای که در قاب بیرونی نوشته شده‌اند، در درون بیضی مصور شده‌اند (تصویر ۲، ج). اما قرارگیری پیکره‌ها در زمینه به ترتیب شماره نیست. در زیر سنتوری ردیف اول پیامبرانی از جمله، موسی، عیسی (ع) و سلیمان (ع) قرار گرفته‌اند. عیسی (ع) با پوششی ارغوانی در حالی که دستان را خود را باز کرده در کنار سلیمان (ع) که دست خود را بالا برده مشاهده می‌شود. در این تصویر موسی (ع) نیز با پوششی آبی در حالی که لوح ده فرمان را به دست گرفته در کنار دو نفر با پوشش عربی ترسیم شده است (جدول ۱، نمونه ۲).

لاکسیوا، اذعان دارد این قالی از روی قالی‌ای که در موزه فرش موجود است بافته شده و آن را کپی کارت پستال فرانسوی می‌داند، لذا نیاز به توصیفی از قالی اولیه و تطبیق آن با قالی

ضمن این که تخت‌های پادشاهی هم طراحی شده که گویا پادشاهان بزرگ‌تر و مسن‌تر در آن قسمت بر تخت نشسته‌اند. ترکیب‌بندی اثر دارای سه حاشیه است و اگر جهت خوانش در قالی از بیرون به درون در نظر گرفته شود، اولین قسمت، حاشیه باریک بیرونی بوده که مزین به ختائی است (تصویر ۲، الف). لایه یا قسمت دوم، حاشیه دوم که حاشیه بزرگتر است شامل تصاویری از رزم و حیوانات اسطوره‌ای، به تخت نشستن که همگی از نقش برجسته‌های ایران باستان بازنمایی شده است (تصویر ۲، ب)؛ (تصویر ۳).

این تصاویر از کتاب «آثار عجم» تألیف فرصت‌الدوله شیرازی اقتباس شده است. بین قسمت‌های مختلف این حاشیه، روابط ریاضی وجود دارد، از جمله:

نسبت اول، A با C نسبت به نقطه M (مرکز فرش) قرینه است (تصویر ۴، نمونه ۱). نسبت دوم، B با C نسبت به محور X۱، و B۲ با A۲ نسبت به محور X۲ قرینه است (تصویر ۴، نمونه ۲).

تصویر ۱. قالیچه مشاهیر، قرن ۲۰، محفوظ در کاخ نیاوران مأخذ: ملول، ۱۳۸۴، ۱۵۵.

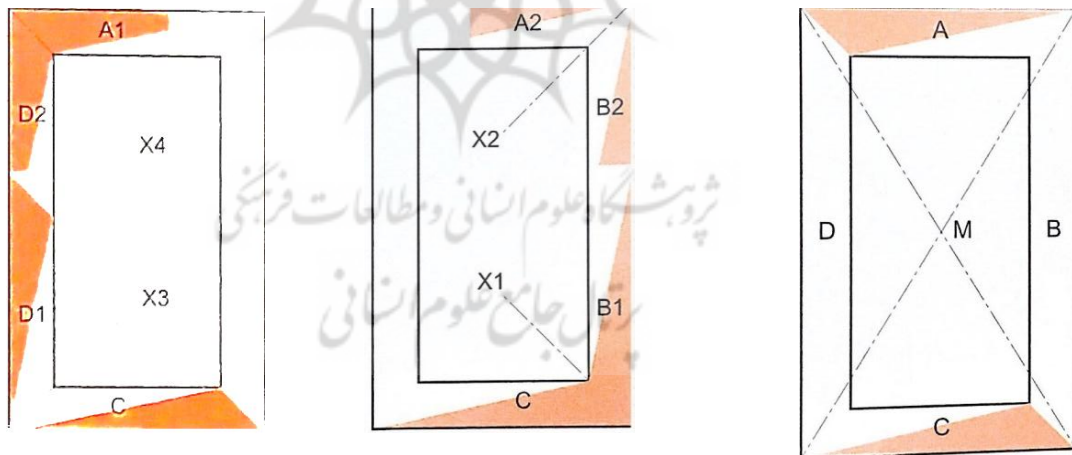

الف-حاشیه بیرونی ب-حاشیه بزرگ پ-حاشیه درونی(نام شاهان)
 ت-زمینه خارج از بیضی ث-قاب دور بیضی (نام مشاهیر)
 ج-داخل بیضی (تصاویر مشاهیر)

تصویر ۲. لایه‌های مختلف قالی مشاهیر یا رهبران جهان. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. جزئیاتی از حاشیه دوم. قالی محفوظ در کاخ نیاوران تصاویری از نقش برجسته‌های ایران باستان. مأخذ: آرشو نگارندگان.

نمونه ۳- نسبت سوم

نمونه ۲- نسبت دوم

نمونه ۱- نسبت اول

تصویر ۴. روابط میان قسمت‌های مختلف حاشیه. مأخذ: نگارندگان.

موسی، سلیمان و حضرت محمد (ص) هستند. در قالی موجود در کاخ موزه نیاوران، مسیح جانشین شماره ۱۸، نام حضرت محمد(ص) شده است. حذف پیکره‌ای که اسلام با وی آغاز و به نام وی شناخته می‌شود، مهم است. در عوض جانشینی آن

کاخ نیاوران است. با توجه به تأکید بر پیامبران توحیدی، تنها این پیکره‌ها در هر دو قالی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ردیف نخست قالیچه موجود در موزه فرش تهران تصویری از مسیح مشاهده نمی‌شود و پیکره‌های شاخص آن قالی در ردیف نخست

تصویر ۵. جزئیاتی از تصویر پادشاهان ایران که با کیومرث، پیکره سمت چپ آغاز می‌شود. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۶. جزئیاتی از تصویر پادشاهان ایران که به احمدشاه ختم می‌شود. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۷. قاب بیضی شکل. اسامی از راست به چپ سلیمان (شماره ۲)، موشه (موسی) (شماره ۱)، ناپلئون (شماره ۵۴). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

صورت گرفته است. حضور مبلغین مسیحی در دوره قاجار از دوره فتحعلی‌شاه و از دوره ناپلئون بناپارت با فتوحات گسترده‌ای که داشت بیشتر شد (مهدوی، ۱۳۶۴، ۲۱۱). ناپلئون به گاردان، متخصصینی در زمینه پزشکی، مهندسی، نظامی و مذهبی را به ایران اعزام کرد. دنلی حضور دو کشیش در میان این اعضا را اشاره به دیدگاه آن دوره به مسیحیت می‌داند (دنلی، ۱۳۸۳،

توسط تصویر مسیح بیانگر ایدئولوژی سیاسی-مذهبی است که در قالیچه نهفته است (جدول ۱).

نقش مسیحیت در دوره قاجار و تأثیر آن بر هنر قالیبافی
پیکره‌ای که در این دوره جانشین پیامبر می‌شود پیکره حضرت مسیح است و این جانشینی در اهمیت دادن به مذهب مسیحیت

تحلیل تصویر به مثابه تولید اجتماعی

قالی‌های تصویری دوره قاجار با بهره‌جویی از تصویر برای ثبت اقتدار پادشاهی، تقویت هویت ملی، تحت تأثیر گفتمان‌های رایج حائز اهمیت است و قالی مشاهیر در بازتولیدهای انبوه به مثابه تولید اجتماعی مورد تحلیل است. چنانچه گفته شد، قالیچه مورد نظر از سه لایه کلی تشکیل شده است، از بیرون به درون، لایه اول که بیرونی‌ترین لایه است و ملهم از کتاب العجم است، تحت رواج مقوله باستان‌شناسی در این دوران شکل گرفته است. چرا که با رواج باستان‌شناسی در این دوران مردم با فرهنگ گذشته آشنا شدند و چاپ سنگی در این میان به رواج این فرهنگ کمک کرد. بنابراین بیرونی‌ترین لایه، فرهنگ باستانی و گذشته ایران را که در کشفیات باستان‌شناسی به دست آمده بیان می‌کند. این لایه نیز با نظم به‌خصوصی شکل گرفته است. در لایه بعدی شاهان ایران باستان و حاکمان پس از اسلام یافته شده‌اند و شروع شاهان با کیومرث است و خاتمه آن با احمدشاه قاجار. پس از اهمیت به آثار باستانی ایران آنچه اهمیت دارد، شاهانی هستند که از گذشته تا دوره قاجار این سرزمین را شکل دادند. با این وجود، تعداد شاهان ذکر شده از ایران باستان ۸۲ تا است و شاهان پس از اسلام تا قاجار

۱۲۸). فریق مسیحی در ایران در قرن بیستم شامل ارتودکس روسی، پروتستان آمریکایی، سوئیسی و انگلیسی و کاتولیک فرانسوی می‌شدند (غفاری، ۱۳۶۸، ۱۳۱) و به نوعی ایران در قرن نوزدهم کانونی برای رقابت‌ها و فعالیت‌های این هیأت‌های مسیحی شد (احمدی، ۱۳۷۸، ۴۴؛ غفاری، ۱۳۶۸، ۱۶۵-۱۶۸). در این میان برای کاتولیک‌ها بیشتر از دیگران موقعیت جهت تبلیغ مساعد بود که بیشتر فرانسوی بودند. بسیاری از شاهان قاجار به‌ویژه مظفرالدین‌شاه به مسیحیان به خصوص فرقه کاتولیک بهای زیادی می‌دادند. از بیانات مظفرالدین شاه است که «به پاپ اعظم قدس اطمینان دهید که کاتولیک‌ها در قلمرو حکومت من همیشه مورد محبت و مهربانی قرار خواهند گرفت» (غفاری، ۱۳۶۸، ۱۳۳-۱۳۴). همچنین حمایت مقامات دولتی از مسیونرهای آمریکایی و فرانسوی در دوران محمدشاه و پس از آن فزونی گرفت. لذا می‌توان این‌گونه بیان کرد که در بین اقلیت‌های مذهبی، مسیحیت جایگاه ویژه‌ای در جامعه به‌خصوص در دربار شاهان داشت. در قالی‌های این دوره نیز، قالی‌های تعلیمی و یادمانی بسیاری از مسیحیان باقی مانده است که در اغلب آنها تصاویر حضرت مریم و عیسی (ع) مشاهده می‌شود (تصویر ۸).

جدول ۱. قالی‌های مشاهیر محفوظ در موزه فرش تهران و کاخ نیاوران. مأخذ: نگارندگان.

توضیحات	جزئیات ردیف اول زیر سنتوری	قالی مشاهیر
قالیچه مشاهیر، کرمان، ۱۹۰۰ م. (دادگر، ۱۳۸۰، ۱۳۱)		
قالیچه مشاهیر، قرن ۲۰، محفوظ در کاخ نیاوران. مأخذ: آرشیو نگارندگان.		

در کنار سلیمان، اهمیت دین یهود و پیامبران آن قوم را نیز نشان می‌دهد. در قالیچه در کنار موسی (ع)، عیسی (ع) قرار گرفته و لباس ارغوانی عیسی (ع) ارزش بصری ویژه‌ای به وی داده و نگاه‌ها را به سمت وی گردانده است. در این قالیچه که موسی (ع) و عیسی (ع) در ردیف نخست قرار دارند، اهمیت دو دین یهود و مسیحیت را می‌توان مشاهده کرد. با توجه به قرارگیری آنها در زیر معبد و داستان باز عیسی (ع) به نظر می‌رسد این انبیاء از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. آنچه در اهمیت این دو پیکره نهفته است آن است که طراح قالیچه در رتبه‌بندی و جای‌گذاری پیکره‌ها، برای انبیاء نقش ویژه‌ای قائل بوده است و سرنوشت عالم را به دست آنان دیده یا آغازکننده جهان دانسته است.

با توجه به شرایط حاکم در دوران قاجار و جایگاه مسیحیان در این دوره این جانشینی حضرت عیسی (ع)، به جای پیامبر اکرم (ص) می‌تواند دلایلی چند داشته باشد:

از آنجا که سفارش‌دهنده قالی مشخص نیست و با توجه به قالی‌های بی‌شماری که در این دوره به سفارش مسیحیان بافته شد، قالی می‌توانسته به سفارش مسیحیان بافته شده باشد یا آنکه هدیه‌ای برای مسیحیان باشد. زیرا در اثر تبلیغ مبلغان و سفرهایی که به کشورهای اروپایی شده مسیحیت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شده بود.

احتمال دیگر آن است که قالی می‌توانسته تحت تأثیر دیدگاه کسانی بافته شده باشد که مانند افرادی چون کرمانی و آخوندزاده دلایل عقب‌ماندگی و ... را در اسلام می‌دیدند و با توجه به لایه‌های پیشین و اهمیت باستان‌گرایی، تصویر پیامبر را نه تنها در زمینه بلکه نام وی را در حاشیه نیز حذف کرده‌اند. لذا با توجه به آنکه تعدادی از روشنفکران آن دوره عامل عقب‌ماندگی ایران را در اسلام می‌دیدند به نظر می‌رسد این احتمال را نیز می‌توان در نظر گرفت که در این قالی که با توجه به گفتمان رایج در آن دوره بافته شده و تحت تأثیر اندیشه باستان‌گرایی و کشفیات باستان‌شناسی قرار دارد، پیکره پیامبر (ص) که بیانگر دین مبین اسلام و رهبر مسلمانان است حذف و به جای آن حضرت عیسی (ع) می‌نشیند. همچنین حضور بزرگان جهان در وسط قالیچه بیانگر برتری دیگری است. چرا که پادشاهان ایران در قیاس با مشاهیر جهان در حاشیه قرار گرفته‌اند. جانشینی مسیحیت به جای اسلام نیز برتر دانستن دیگری است، زیرا مذهب رسمی دوره قاجار اسلام بوده و اقلیت مذهبی که یهود و مسیحیت هستند در مرکز قرار گرفته‌اند. همچنین حضور شرکت‌های غربی در قالی‌بافی، ورود یهودیان و مسیحیان به این حیطه نیز از عوامل تأثیرگذار بر تغییر طرح در این دوره می‌تواند باشد.

نتیجه‌گیری

هر اثری به مثابه تولیدی است که با توجه به اظهارات جانت ولف

تصویر ۸. کاشان، ۱۳۰×۲۷۰ سانتی‌متر، فرش محتشم کاشان، حضرت مریم و مسیح (ع)، دوره قاجار. مأخذ: <https://www.essiecarpets.com/product/mohtashem-kashan/>

۲۲ نفر و تمامی پادشاهان دوره قاجار از آقامحمدخان تا احمدشاه بافته شده‌اند. بنابراین با توجه به تعداد پادشاهان قبل از اسلام، اهمیت آنان در تصویر مشخص می‌شود. در لایه سوم بزرگان جهان اعم از انبیاء، فرمانروایان و ... قرار دارند. در این قسمت در قیاس با قالی موزه فرش، که به نظر می‌رسد پیش‌متن این گونه قالی‌هاست، تغییراتی رخ داده است. حضرت عیسی (ع) با شماره ۱۸، جانشین حضرت محمد (ص) با همین شماره در حاشیه (تصویر ۹) و زمینه (جدول ۲) شده است. این خود بیانگر آن است که مسیحیت در قالیچه جانشین اسلام شده است. زیرا جانشینی یک نبی به جای پیامبر دیگر، می‌تواند بیانگر جانشینی همان اندیشه در آن دوران باشد. همچنین نام حضرت عیسی (ع) علاوه بر آنکه در حاشیه آمده و علاوه بر تصویر ایشان بر روی ستون نزدیک وی نیز نگاشته شده است، که بیانگر اهمیت وی است (تصویر ۱۰).

در تصاویر بزرگان جهان، انتخاب مشاهیر، گزینشی صورت گرفته است که از موسی (ع) آغاز و به ناپلئون ختم می‌شود. بنابراین در این قالیچه به دلیل شروع با نام موسی (ع) و جایگاه وی در قالیچه

جدول ۲. تطبیق پیکره‌های زیر سنتوری در قالیچه‌های موزه فرش و کاخ نیاوران. مأخذ: نگارندگان.

توضیحات	تصاویر زیر سنتوری قالی‌ها
<p>جزئی از تصویر قالی محفوظ در موزه فرش، تصاویر افراد زیر سنتوری از راست به چپ:</p> <p>حضرت موسی، _____، حضرت سلیمان، حضرت محمد(ص).</p>	<p>۱</p>
<p>جزئی از تصویر قالی محفوظ کاخ نیاوران، تصاویر افراد زیر سنتوری از راست به چپ:</p> <p>حضرت موسی، حضرت سلیمان، _____، حضرت عیسی(ع)</p>	<p>۲</p>

تصویر ۹. راست: قسمتی از حاشیه قالی‌های موجود در موزه فرش؛ چپ: قسمتی از حاشیه قالی‌های موجود در موزه کاخ نیاوران. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

مسیحی، سفارشی توسط مسیحیان بوده یا هدیه‌ای به آنان باشد. لذا تقلیل یافتن آگاهانه موقعیت‌های صحنه و کارکرد این حق تقدم، بر تقویت این انگاره که وولف از آن به عنوان احاطه موضوع و قدرت با محور زبانی شناسی یاد می‌کند، تلاقی جدل برانگیزی است که قابلیت تأویل معنایی گوناگون رامیسر می‌کند.

می‌تواند تحت تأثیر نهادهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی قرار گیرد. به طور کلی هنرها می‌توانند بیانگر ایدئولوژی حاکم بر هر دوره و نظام قدرت باشند. در قالیچه مشاهیر موزه فرش تهران که در آن پیکره شاهان، فرمانروایان و انبیاء مصور و اسامی آنها نگاشته شده است، مذهب، سیاست و ملیت جزو عوامل اصلی تکوین زیبایی‌شناسی تصویری است و می‌توان استنباط کرد که این قالیچه‌ها با هدفی ایدئولوژیک و سیاسی یا به عنوان هدیه تولید شده‌اند. در نمونه مورد مطالعه، پیکره و نام پیامبر اسلام حذف و پیکره مسیح و مسیحیت جایگزین و جایگاه متعالی تری می‌یابد. این بازنمایی از زاویه دید سوژه عصر قاجار با ارجاعات تاریخی - باستانی استقرار و تداوم سنت‌های تصویری رایج را در لحن تازه و چیدمانی نظام‌مند در هم می‌ریزد. افزون بر آن با توجه به عناصری که در بیرون از زمینه اصلی، به قالیچه اضافه شده است، می‌توان در این قالی جدا از اندیشه‌های باستان‌گرایی به عنوان دستمایه‌ای زیبایی‌شناسانه، شکست یا تغییر سنت تجسمی را مشاهده کرد که در آن به دیدگاه‌های مذهبی در یک بنیان فکری جدید و تأملات ساختاری تازه ملهم از الگوهای تصویری قابل اعتنا اشاره کرد و به صورت کلی چه آگاهانه چه ناآگاهانه، به نظر می‌رسد نقش و ترکیب‌بندی موجود در قالیچه، بیانگر برتری دیگری نسبت به خود ایرانی است. احتمال دیگر که بیانگر این جانشینی است: ارتباط با غرب، حضور مبلغان اقلیت‌های مذهبی و ورود آنان به امر تجارت است که باعث تغییراتی در طرح‌های قالی‌ها شد. بنابراین جانشینی حضرت مسیح به جای پیامبر که به برتری اندیشه مسیحیت اشاره می‌کند، می‌تواند به دلیل حضور تجار و بافندگان

- اکبری، محمدعلی. (۱۳۷۵). رویکرد غربگرایان به نوسازی ایران (بررسی دیدگاه‌های روزنامه‌ کاوه). تهران: سروش.
- ایمانی، الهه؛ طاووسی، محمد؛ چیت‌سازان، امیرحسین و شیخ مهدی، علی. (۱۳۹۴). گفتمان باستان‌گرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار. گلجام، ۱۱ (۲۸)، ۲۳-۳۸.
- بیگدلو، رضا. (۱۳۸۰). باستان‌گرایی در تاریخ معاصر ایران. تهران: مرکز.
- دادگر، لیلا. (۱۳۸۰). فرش ایران (مجموعه‌ای از موزه فرش). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، موزه فرش ایران.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق. بن نجفلی (۱۳۸۳). مآثرالسلطانیه (تاریخ جنگ‌های ایران و روس) به ضمیمه جنگ‌های دوره دوم، از تاریخ ذوالقرنین. تهران: مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- رامین، علی. (۱۳۸۷). مبانی جامعه‌شناسی هنر. تهران: نی.
- طرفداری، علی محمد. (۱۳۹۷). ملی‌گرایی، تاریخ‌نگاری و شکل‌گیری هویت ملی نوین در ایران. تهران: امیرکبیر.
- غفاری، ابوالحسن. (۱۳۶۸). تاریخ روابط ایران و فرانسه از ترور ناصرالدین‌شاه تا جنگ جهانی اول (۱۳۳۳-۱۳۱۳ ه. ق.). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کشاورز افشار، مهدی. (۱۳۹۴). تکثیر مکانیکی اثر هنری در عصر قاجار و تاثیر آن بر فرش ایران. گلجام، ۱۱ (۲۷)، ۵-۲۱.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ. (۱۳۶۴). تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفوی تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۵۰۰-۱۹۴۵). تهران: امیرکبیر.
- میرانی، ابراهیم. (بی تا). ناسیونالیسم و جنبش مشروطیت. ایران: بی‌جا.
- ولف، جانت. (۱۳۶۷). تولید اجتماعی هنر (ترجمه نیره توکلی). تهران: مرکز.

تصویر ۱۰. جزئی از تصویر قالی محفوظ کاخ نیاوران، حضرت عیسی (ع) و نام وی بر ستون نزدیک آن. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

پی‌نوشت‌ها

Janet Wolff. ۱

Lassikova. ۲

Images in Iranian carpet making: from ornament to portrait. ۳

فهرست منابع

- احمدی، حسین. (۱۳۷۸). لازاریست‌های فرانسوی در ایران؛ بررسی زمینه‌های حضور و عملکرد (۱۲۵۴-۱۲۶۵ ه. ق.). تاریخ معاصر ایران، ۱۱ (۱)، ۴۱-۶۸.
- Lassikova, G.V. (2006). *Images in Iranian carpet making: from ornament to portrait* in *Figurative carpets and qalamkars of Muslim Orient. Exhibition catalogue* (Moscow, State Museum of Oriental Art, 2006), pages 9-73.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

عرفان منش، ساحل؛ امانی، حامد و امانی، زهرا. (۱۴۰۱). تحلیل قالیچه مشاهیر محفوظ در کاخ نیاوران با تأکید بر جایگاه حضرت محمد(ص) و حضرت عیسی(ع) بر اساس آراء جانت ولف. مجله هنر و تمدن شرق، ۱۰ (۳۷)، ۵۱-۶۰.

DOI:10.22034/JACO.2022.314598.1258

URL:http://www.jaco-sj.com/article_158839.html

